

ભરત રસસૂત્રના ભાષ્યકારો

ડૉ. દીક્ષા એચ. સાવલા

અધ્યક્ષા: અનુસ્નાતક સંસ્કૃતવિભાગ
શ્રી જે.એમ.પટેલ.પી.જી. સ્ટડીઝ એન્ડ
રીસર્ચ ઈન હ્યુમિનીટીઝ, આગંદ

૧. પ્રસ્તાવના

કાવ્યશાસ્ત્રના મહાવાક્યરૂપ ભરતસૂત્રનું ભિન્ન-ભિન્ન દાર્શનિક ભૂમિકાએ રહીને અનેક વ્યાખ્યાકારોએ જુદું-જુદું અર્થઘટન કર્યું છે. રસસૂત્રનું સ્વકીય દાર્શનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં અર્થઘટન કરીને વિવિધ વ્યાખ્યાકારોએ પોતાના મૌલિક સિદ્ધાંતો સ્થાપિત કર્યાં છે. આપણે કેવળ અભિનવભારતીનો આધાર બનાવ્યો હોવાથી ભટ્ટ લોલ્લટ, શુંકુક, ભટ્ટતૌત, ભટ્ટનાયક, અભિનવગુપ્તના ઉત્પત્તિવાદ, અનુમિતિવાદ, ભુક્તિવાદ અને અભિવ્યક્તિવાદની મીમાંસા જોઈએ.

૨. ભટ્ટ લોલ્લટ ઉત્પત્તિવાદ અને દંડી: ઉપચિતિવાદ

ભટ્ટ લોલ્લટના ઉત્પત્તિવાદના મુખ્ય તત્ત્વો આ પ્રમાણે છે:

૧. વિભાવ-અનુભાવ-વ્યભિચારીભાવોનો સ્થાયીભાવ સાથે સંયોગ થતાં રસની ઉત્પત્તિ થાય છે.
૨. વિભાવાદિ અને સ્થાયીભાવ વચ્ચેના સંયોગનું સ્વરૂપ ઉત્પાદક-ઉત્પાદ્ય સંબંધનું હોય છે.
૩. વિભાવાદિ અને સ્થાયીભાવ વચ્ચેના સંયોગનું સ્વરૂપ પરિપોષક-પરિપોષ્ય સંબંધનું હોય છે.
૪. વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારીભાવો પૈકી વિભાવ, સ્થાયીભાવની ઉત્પત્તિનું કારણ હોય છે.
૫. લોલ્લટ અનુભાવને રસોત્પત્તિનું કારણ માનતા હોવાથી અનુભાવ શબ્દથી તેમને રસજન્ય કટાક્ષાદિરૂપ અનુભાવો અભિપ્રેત નથી.
૬. લોલ્લટ રસના કારણભૂત અનુભાવો સ્થાયીભાવ પછીથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી એમની અર્થસંજ્ઞા અર્થસંજ્ઞા સાર્થક છે.
૭. લોલ્લટ નિર્વેદાદિ વ્યભિચારીભાવોને સ્થાયીભાવના સંસ્કારરૂપે રહેલા માને છે.
૮. આમ રસરૂપે રહેલા સ્થાયીભાવ સાથે નિર્વેદાદિ વ્યભિચાર ભાવ સંસ્કારરૂપે જ રહેતા હોય છે.
૯. રામાદિ અનુકાર્યમાં મુખ્યરૂપે અભિધામૂલક સ્થિતિ તો અનુકાર્ય એવા રામાદિ મૂળપાત્રોમાં જ હોય છે.
૧૦. લોલ્લટ રસપ્રતીતિમાં ક્યાંય પ્રેક્ષકનો વિચાર કરતા નથી. પ્રેક્ષકને રસની પ્રતીતિ કેવી રીતે ને કેવા સ્વરૂપે થાય છે તે લોલ્લટ મૂકી ગયાં છે.

દંડી લોલ્લટની જેમ જ રૂપબાહુલ્યનો સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે. તેમના ઉપચિતિવાદના મુખ્ય તત્ત્વ આ પ્રમાણે છે:

૧. રતિ: આદિ સ્થાયીભાવ રૂપબાહુલ્યને લીધે શુંગારાદિ રસતત્ત્વને પામે છે. અહીં રૂપબાહુલ્ય એટલે જાતજાતના વિભાવ, અનુભાવ, સાત્ત્વિકભાવ અને વ્યભિચારી ભાવોથી રતિ આદિ સ્થાયીભાવોના રૂપમાં પ્રકટતું બાહુલ્ય કે પ્રાચુર્ય દંડીને અભિપ્રેત છે, કેમકે રતિ આદિ સ્થાયીભાવરૂપે હોય છે ત્યારે અવ્યક્ત તથા કેવળ સંસ્કાર કે વાસનારૂપે જ રહેલા હોય છે.
૨. ક્રોધ: આદિ (ઓજસ પૂર્ણ) સ્થાયીભાવો અત્યંત વૃદ્ધિ પામીને અથવા તો અત્યંત તીવ્ર બનીને કે પરાકાષ્ઠા પામીને રૌદ્રાદિ રસત્ત્વને પામે છે. સ્થાયીભાવની પરિવૃદ્ધિ કે અતિ તીવ્રતા કે પરાકાષ્ઠા વૈચિત્ર્યભર્યા વિભાવ, અનુભાવ, સાત્ત્વિકભાવ અને વ્યભિચારી ભાવોના સ્થાયીભાવ સાથેના સંયોગથી સંભવે છે. અહીં વિભાવાદિ સ્થાયીભાવના પરિવર્ધકરૂપે સંયોજ્ય છે.

૩. શંકુક: અનુમતિવાદ

શંકુક અનુક્રિયમાણ સ્થાયીભાવની અનુમતિને રસ માને છે. તેમના અનુમતિ સિદ્ધાંતમાં.....

- (૧) રામ આદિ મૂળપાત્રો (અનુકાર્ય)ના સ્થાયીભાવનું નટ (અનુકર્તા) દ્વારા થતું અનુકરણ અને
- (૨) નટ દ્વારા અનુકરણ પામેલા સ્થાયીભાવનું પ્રેક્ષકને થતું અનુમાનમૂલ જ્ઞાન-પ્રતીતિ એ-બે તત્ત્વો મહત્ત્વના છે.

આમ આ પ્રકારે શંકુકનો મત એ છે કે રસ અનુકરણરૂપ હોય છે.

૪. ભટ્ટતૌત

ભટ્ટતૌત શંકુકના મતનું ખંડન કરે છે. અભિનવભારતીમાં અભિનવગુપ્તે ગુરુભટ્ટતૌતને શંકુકના મતનો પ્રબલ વિરોધી બતાવે છે. અનુમાન હેતુની વિશુદ્ધ પર આશ્રિત હોય છે.

૧. કોઈ વસ્તુ પ્રમાણભૂતરૂપે સામે હોય ત્યારે જ તેનું અનુકરણ થઈ શકે. પરંતુ નટમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી, જે સ્થાયીભાવના અનુકરણરૂપે પ્રેક્ષકને પ્રતીત થાય. કેમકે નટનું શરીર કે પછી નટના શરીર પરના મુકુટાદિ કે પછી નટના રોમાંચ ભુજાક્ષેપાદિ અનુભાવ-પૈકીની કોઈપણ વસ્તુ ચિત્તવૃત્તિરૂપે રહેલા સ્થાયીભાવના અનુકરણરૂપે પ્રેક્ષકને પ્રતીત થતા નથી.
૨. સ્થાયીભાવ અને મુકુટ નટ શરીર- કટાક્ષાદિ એકબીજાથી અત્યંત ભિન્ન હોવાને કારણે મુકુટાદિને સ્થાયીભાવના અનુકરણરૂપે માની શકાય નહીં. કેમકે સ્થાયીભાવ ચેતન છે તો મુકુટાદિભાવ જડ છે. સ્થાયીભાવ મનથી ગ્રહણ થાય છે, મુકુટાદિ નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થાય છે. સ્થાયીભાવનું અધિજ્ઞાન મન છે. તો મુકુટાદિનું અધિજ્ઞાન શરીર છે. આમ સ્થાયીભાવ અને ભુજાક્ષેપાદિ અનુભાવો અત્યંત ભિન્ન હોવાથી તે સ્થાયીભાવના અનુકરણ હોઈ શકે નહીં.
૩. અનુકરણની પ્રતીતિ રામાદિ અનુકર્તા અને નટના અભિનયરૂપ અનુકરણ એ બંનેને નિહાળીને જ થઈ શકે. પરંતુ રામમાં રહેલા રતિરૂપ મુખ્ય અનુકાર્યને નવી પ્રેક્ષકોમાંથી કોઈએ નિહાળ્યો કે નથી નટે નિહાળ્યો માટે નટ રામનું અનુકરણ કરે છે, એ ધારણાનો આપોઆપ જ છોદ ઉડી જાય છે.

૫. ભટ્ટનાયક: ભુક્તિવાદ

ભટ્ટનાયક ઉપર્યુક્ત વાદનું ખંડન કરે છે. ભટ્ટનાયક રસસૂત્રમાં યોજાયેલા $g\ddot{s} m\ddot{m}^2$ નો અર્થ સ્થાયીભાવ અને વિભાવાદિ વચ્ચે ભોજ્ય-ભોજકભાવ સંબંધરૂપ સંયોગ એવો કરે છે. તેઓ {Zin(V..નો અર્થ 'ભુક્તિ' કરે છે. ભટ્ટનાયક રસતત્ત્વને અપ્રમેય માને છે. તેમના મતે સહૃદય રસનો ભોક્તા હોય છે.

ભટ્ટનાયક અભિધા, ભાવના અને ભોગ-એમ ત્રણ શબ્દાર્થ શક્તિને માને છે. આમ તો રસની ભુક્તિનો વ્યાપાર અખંડ હોય છે. આથી ભટ્ટનાયક અભિધા, ભાવના અને ભોગરૂપ શબ્દશક્તિઓને અખંડ નાટ્યવ્યાપારના ત્રણ અંશ કે ત્રણ તબક્કારૂપે જ જુએ છે.

સૌ પ્રથમ અભિદ્યારૂપે નાટ્યવ્યાપાર આરંભાય છે. અભિદ્યાવ્યાપારથી આલંબન-ઉદ્દીપન વિભાવો, સાત્ત્વિકભાવો પ્રકટ થાય છે. સાથે જ ઘટના વિષયવસ્તુ ઈતિવૃત્તનો પરિચય થાય છે અને નાટ્યમાં આંગિક, વાચિક, સાત્ત્વિક અને આહાર્યરૂપ ચતુર્વિધ અભિનયરૂપે વિસ્તરે છે. ભાવના વ્યાપાર સામાજિકમાં રહેલા ગાઢ મોહનું નિવારણ કરે છે. ભાવના વ્યાપાર બાદ ભોગવ્યાપારરૂપે નાટ્યવ્યાપારનો અંતિમ ચરમ તબક્કો આરંભાય છે. એમાં અનુભવ સ્મૃતિ આદિથી સાવ વિલક્ષણ ચેતોવસ્થા પ્રકટ થાય છે. એમાં રજોગુણ અને તમોગુણના અનુવેદ (સંમિશ્રણથી) ના વૈચિત્ર્યના બળે ચિત્ત દ્રવતું હોય, વિસ્તરતું હોય તથા વિકસિત થતું હોય એવો અનુભવ થાય છે. એ વેળા સત્ત્વગુણનો ઉદ્વેક થવા લાગે છે. પરિણામે સામાજિકનું સંવિદ્ પ્રકાશ અને આનંદમય સાક્ષાત્કારમાં વિશ્રાન્તિ પામે છે. આમ આલંબન-ઉદ્દીપન વિભાવોને વિષયવસ્તુના કથન સાથે શરૂ થયેલો નાટ્યવ્યાપાર સંવિદ્ની વિશ્રાન્તિરૂપે રસના ભોગમાં પરિણતિ પામે છે.

૫.૧ અભિનવગુપ્ત: અભિવ્યક્તિવાદ

અભિનવગુપ્ત અભિવ્યક્તિવાદની માંડણી પુરોગામી આચાર્યોના મતોના ખંડનને બદલે સંશોધનનો અભિગમ અપનાવીને કરે છે. તેમણે પૂર્વાચાર્યોના સિદ્ધાંતની રસવ્યાપારના વિમર્શ માટે સંગતિ રચવી, એને મૌલિક સિદ્ધાંતની સ્થાપના જેટલી જ મહત્તા આપી છે. અભિનવગુપ્તની વિચારણા જોઈએ તો:

૧. સર્જક પ્રતિભાના બળે વિભાવ-અનુભાવ-સાત્ત્વિકભાવ સાધારણીકરણ પામે.
૨. સાધારણીકૃત વિભાવાદિના સંયોગે સહૃદયમાં રહેલો સ્થાયીભાવ જગ્રત થાય.
૩. એ સ્થાયીભાવ પાણ સાધારણીકૃત હોય, કેમકે વિભાવાદિની જેમજ સ્થળ-કાળ અને વ્યક્તિ વિશિષ્ટના સંબંધોથી મુક્ત હોય છે.
૪. એથી જ તો ચિત્તમાં સુષુપ્તરૂપે સંચિત સ્થાયીથી રસ સ્વરૂપતઃ ભિન્ન સંવિતિ ગાણાઈ છે.
૫. રસાનુભવ વેળા સામાજિકનો સંકુચિત અહમ્ તિરોભૂત થાય છે અને વ્યાપક સંવિતિનો આવિર્ભાવ થાય છે.
૬. આ સાધારણીકૃત સ્થાયી જે અપરિચિત સંવિદ્ રૂપે પ્રકટે તે જ રસ કહેવાય.
૭. આ રસ પ્રતીતિ વિભાવાદિનો સંયોગ થતાં પ્રકટે અને સંયોગ રહે ત્યાં સુધી ટકે છે.
૮. આથી જ ભરત રસસૂત્રમાં સ્થાયીનો ઉલ્લેખ કરતા નથી.
૯. અભિનવગુપ્ત રસને સ્થાયીભાવથી વિલક્ષણ માને છે. એમાં સામાજિકની બોધમય સંવિત્તિનો પ્રસાર થાય છે.
૧૦. રસાનુભવ માટે સામાજિકમાં તાદાત્મ્ય તાટસ્થ્ય હોવું જોઈએ.

૫.૨ રસસૂત્રનું સારભૂત વિવેચન

અભિનવગુપ્ત સમગ્ર ચર્યાને અંતે સારાંશ રજૂ કરે છે:

૧. નાટકમાં અનુકાર્ય (રામ)ની વેશભૂષાને અનુરૂપ નટ દ્વારા ધારણ કરાયેલા મુકુટ આદિ દ્વારા સૌ પ્રથમ પ્રેક્ષકની નટબુદ્ધિ આચ્છાદિત થઈ જાય છે.
૨. પૂર્વકાળના ગાઢ જ્ઞાન, સંસ્કારો અને કાવ્ય દ્વારા બળપૂર્વક આગણામાં આવેલી રામબુદ્ધિ (આ નટ રામ છે એવી પ્રતીતિ) સ્થિર થતી નથી.
૩. આ બંનેને પરિણામે નટ તથા રામ એ બંને સાથે જોડાયેલા દેશ-કાળ, વૈયક્તિક સંદર્ભ વગેરેનો પરિત્યાગ થઈ જાય છે.
૪. લોકવ્યવહારમાં જે વ્યભિચારીભાવ મોટેભાગે રતિની પ્રતીતિ કરાવનારરૂપે જોવા મળે છે. તથા તે વ્યભિચારિભાવ રોમાંચ આદિ અનુભાવ નટમાં દેશકાળના સંદર્ભથી મુક્ત થઈ રતિનો બોધ કરાવે છે.
૫. રતિની આવી પ્રતીતિમાં સામાજિકનો, પોતાનો આત્મા પાણ સહૃદયશીલ હોવાને કારણે વશીભૂત થાય છે. આથી તેને રતિનું જ્ઞાન તટસ્થરૂપે થતું નથી કે નથી તેને રામસીતા આદિરૂપ નિશ્ચિત કારણોથી થતું પરિણામે રસવિદ્નો દૂર થાય છે. એ જ રીતે એને નટમાં રહેલી રતિરૂપે પાણ જ્ઞાન થતું નથી. પરિણામે દુઃખ, દ્વેષ વગેરે એનામાં જન્મતા નથી. આથી જ ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધ જેને ચિત્તવૃત્તિ પ્રવાહરૂપે રતિ શૃંગાર રસ કહેવાય છે. એ જ રીતે સ્થિરતાવાદી નૈયાયિકોના મતે એક જ જ્ઞાનની વિષયભૂત રતિ શૃંગાર કહેવાય છે. રતિનું આવું સાધારણીકરણ વિભાવ આદિ દ્વારા સંભવે છે.

આમ અભિનવગુપ્તે સ્થાયીભાવ કેવી પ્રક્રિયાથી રસમાં રૂપાંતરિત થાય છે તેનું સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ કર્યું છે. તેમના મતે રસોત્કર્ષ પ્રબંધ કાવ્યોમાં સંભવે છે. પ્રબંધ કાવ્યો પૈકી દશરૂપકમાં જ તે પૂર્ણપણે પ્રકટ થાય છે.

સંદર્ભગ્રંથ

1. A{^ZdJfV UdY` mtonH\$bonMZ MmI à~mgH\$W grarO Am\\$,g, ~Zmag, 1940

2. {Ī nrR, CX^Q> g§ (1966). am__yV^H\$mi` mbfH\$mag\$Jh Ed\$ bKudYIm H\$s i` m»` m {hYXr gm{hE` g§_bZ, à` mJ.
3. R#H\$ma, A{OV (2008). ZnDçemĪ _2nme@aH\$meZ n« Am. Ah_Xm-mX
4. {UdXr, hOmar àgmX (1971). ZnDçemĪ H\$s ^maVr` naanamOH\$_b àH\$meZ, {Xèbr.
5. n{SV, ^aV g§ (1943). HXmaZnW ZnDçemĪ _2, gE` ^m_m-mB, nmE\$S\$J {ZU^gmJa àg _f-B^.
6. _____. (2008). A{OV R#H\$ma ZnDçemĪ _2, A.1-2-6nme@aH\$meZ, Ah_Xm-mX.
7. _____. (1982). Am. Eg. ZmJa n[a_b nābrH\$eYg, {Xèbr.
8. _____. (1946). am_H\$U H\$(d çemĪ - ^m-1 AmEYQ_b BŷnOxOçQ> ~S#Xm.
9. _mH\$S> Smbaam` AmZŶXdYŶ g§ (1969). UdY` mbmbH\$ JDamV` WZd{gE, Ah_XmdmX-9.
10. Kumar, Sushil (1960). History of Sanskrit Poetics Firms J.K. Mukhopadhyay Publishers, Calcutta- 12.
૧૧. ઠકોર, અજિત (૧૯૯૨). કાવ્યાર્થ, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
૧૨. _____. (૨૦૦૬). કવિ સમય, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
૧૩. _____. (૧૯૯૦). વિસર્ગ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ગાંધીનગર.
૧૪. _____. (૧૯૯૫). સ્થિત્યંતર પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
૧૫. તપસ્વી, નાન્દી (૧૯૮૪). ભારતીય સાહિત્ય શાસ્ત્રની વિચાર પરંપરાઓ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત. બી. આ.